

האימפריה הביזנטית בימי הביניים המוקדמים לפי ספר לימוד של האוניברסיטה הפתוחה

בשנים תשס"ג-תשס"ד האוניברסיטה הפתוחה הוציאה לאור ספר לימוד בן ארבעה כרכים הנושא את הכותרת *דאשיתה של אירופה: מערב אירופה בימי הביניים המוקדמים*. הספר נכתב על-ידי צוות בראשותה של הפרופ' אורה לימור, וכמקובל בפירסומי האוניברסיטה הפתוחה, הוא נחלק ליחידות, תשע במספר. שתי האחרונות נכללו בכרך ד', הנושא את כותרת המשנה *מערב ומזרח*. יחידה שמונה קרויה על גבולה של *אירופה: ביזנטיון והאסלאם*, ויחידה תשע נקראת *הים התיכון כמעבר מהעת העתיקה לימי הביניים – דיון בתזה של פירן*. בהתאם לתחום עיסוקו של הכותב, מאמר זה יעסוק אך ורק בחלקה הראשון של יחידה שמונה, המוקדש לביזנטיון. חלק זה פותח במאמר מבוא (עמ' 26-15) אשר נכתב במיוחד עבור ספר הלימוד שלפנינו על-ידי ד"ר איריס שגריר. לאחריו מובאים שני מאמרים שתורגמו מאנגלית, בתוספת הערות הבהרה, על-ידי ד"ר איריס שגריר: הראשון (עמ' 44-27), פרי עטו של דונלד ניקול, נושא את הכותרת "יוסטיניאנוס הגדול ויורשיו, 527-610",¹³⁵ והשני (עמ' 63-46), מאת סיריל מנגו, נקרא "הרקליוס, האיורים מן המזרח והאינקונקלזם, 610-843".¹³⁶ המבוא והמאמרים מלווים בשלושה עשר תצלומים של יצירות אומנות. בעמ' 45 מובאת מפה של האימפריה בשלהי שלטונו של יוסטיניאנוס הראשון (527-565),

¹³⁵ D. M. Nicol, "Justinian I and his Successors A.D. 527-610", in Ph. Whitting - (ed.), *Byzantium. An Introduction*, 2nd edition, Oxford 1981, pp. 15-38

¹³⁶ C. Mango, "Heraclius, the Threats from the East and Iconoclasm - A.D. 610-843", *ibid.*, pp. 39-60.

ולסיום (עמ' 66-64), לוח תאריכים של "מאורעות מרכזיים בתולדות ביזנטיון, 1056-324".

כאמור, המבוא נכתב במיוחד עבור ספר הלימוד שלפנינו. נכללים בו הסעיפים הבאים: "התקופה המוקדמת", "קונסטנטינופוליס הבירה", "יוסטיניאנוס והרקליוס", "המחלוקת האיקונוקלסטית", "התנצרות הסלבים". אכן, מן הראוי היה להקדים דיון בנושאים אלה למאמריהם של ניקול ומנגו, וזאת כדי להעניק לקורא מידע בסיסי על ביזנטיון במאות הראשונות לקיומה, אך למרבה הצער, אין המבוא ממלא את יעודו; הוא לוקה בחסר ורצוף טעויות עובדתיות, שגיאות כתיב ותעתיק וכן ניסוחים שאינם ברורים. יתרה מזו, מצב המחקר שהוא מבוסס עליו מיושן עד מאוד. לעומת זאת, שני המאמרים המתורגמים מאנגלית נכתבו על-ידי מומחים של ממש הנימנים עם גדולי החוקרים של ביזנטיון במאה העשרים, אך יש לתמוה על עצם ההחלטה לתרגם לעברית דווקא מאמרים שפורסמו לראשונה לפני למעלה משלושים שנה.¹³⁷ יתרה מזו, תרגומיהם של מאמרים אלה לוקים לא אחת באי-דיוק, בשעה שהערות ההבהרה שצורפו להם במהדורה העברית כוללות טעויות. מאמר ביקורת זה יציג בפני הקורא חלק מן הליקויים לסוגיהם.

א. מה חסר במבוא?

מובן מאליו כי פרק מבוא מצומצם בהיקפו העוסק בתקופה של כשבע מאות שנה אינו יכול להכביר בפרטים. יחד עם זאת, מן הראוי שיעסוק בעיקר. במקרה שלפנינו מדובר בתולדותיה של ביזנטיון מן המאה הרביעית ועד המאה העשירית, וזאת במסגרתו של ספר לימוד המוקדש ברובו למערב אירופה. בהתאם לכך היה על המבוא להעניק את תשומת הלב הראויה לשתי סוגיות: התפצלותו של העולם הרומי לשני חלקים, מערבי ומזרחי, וכן הצלחתו של החלק המזרחי לשרוד, וזאת בניגוד לחלק המערבי שהתפורר ונעלם במהלך המאה החמישית. כיצד דן המבוא בשתי הסוגיות הללו? בצדק נאמר בו

¹³⁷ המהדורה הראשונה של אסופת המאמרים יצאה לאור בשנת 1971.

(עמ' 16) כי "כינון האימפריה הביזנטית היה תהליך ולא אירוע חד-פעמי. היא צמחה באופן הדרגתי ואורגני מן האימפריה הרומית, ושליטיה ראו את עצמם מאז ומעולם כממשיכים ישירים שלה. כזכור, תפיסה זו חידדה את הקרע עם המערב כשקרל הגדול הוכתר לקיסר ברומא בשנת 800." למרבה הצער, אין נשאלת כאן השאלה מדוע החל תהליך זה, מדוע קרה הדבר דווקא במאה הרביעית, ומדוע היה התהליך לבלתי הפיך.

בהמשך מתייחס המבוא לנושאים שונים כגון מחלוקות דתיות, מאבקה של האימפריה להגנת גבולותיה ועריכת רפורמות בתחום המינהל והמיסוי. האם שינויים אלה התרחשו במזרח בלבד והיוו חלק מתהליך כינונה של האימפריה הביזנטית? ואולי מדובר בתהליכים הנוגעים גם לחלקו המערבי של העולם הרומי? אין המבוא עומד כלל על בעיות אלה. לאחר מכן (עמ' 19-17) מוקדש מקום נרחב יחסית לקונסטנטינופול, עיר הבירה שיסד קונסטנטינוס. נאמרים עליה, בין השאר, הדברים הבאים: "קונסטנטינוס היטיב לבחור את בירתו החדשה: מיקומה יבטיח ביטחון ועושר למשך כאלף שנים." אך מדוע וכיצד נוסדה קונסטנטינופול, וכיצד הפכה לעיר בירה חדשה? ומה חלקה בהפיכתו של המזרח הרומי למדינה נפרדת? פיסקה אחת בלבד (עמ' 20-19) עוסקת בתקופה שראשיתה במותו של תיאודוסיוס הראשון, בשנת 395, וסופה בעלייתו לשלטון של יוסטיניאנוס, בשנת 527, וכך נאמר בה:

לאחר מותו של תיאודוסיוס הלך והעמיק הקרע שנפער בין החלק המזרחי של האימפריה הרומית לבין חלקה המערבי. שני בניו של תיאודוסיוס שלטו כל אחד בבירה משלו, ומעתה ואילך לא קם קיסר שהיה בכוחו לשלוט בכל שטחי האימפריה. הברברים ניצלו את מות תיאודוסיוס והתמרדו שוב, הפעם בהנהגת אלריך הוויזיגוטי, ובשנת 410 כבשו את רומא, אירוע שהיתה לו גם משמעות סמלית, ואשר הבליט מאוד את חולשתה של האימפריה במערב. בהמשך המאה ה-5 התמיד הלחץ הברברי על האימפריה, בייחוד על גבול הדנובה. קיסרי ביזנטיון, שחזו בגל אחר גל של ברברים המכרסמים בגבולות האימפריה, ניסו להדוף

אותם בכוח הצבא, בדרכי משא ומתן ומענקי שוחד, ובטחו יותר מכול בביצורה האיתנים של בירתם.

יש לתמוה על עצם ההחלטה להקדיש מלים כה מועטות למאה החמישית. הרי במהלכה התפוררה ונעלמה האימפריה הרומית המערבית, בשעה שהאימפריה הרומית המזרחית שרדה. מדוע היה גורלן כה שונה? האם מעיד הדבר על הבדלים של ממש בין מזרח למערב עוד לפני המאה החמישית? האם התפורר המערב בשל חולשותיו הפנימיות? ואולי נבנתה קונסטנטינופול מחורבנה של רומא? זוהי שאלה שאין נכבדה ממנה בחקר האימפריה הרומית המאוחרת, ואילו המבוא שלפנינו מתעלם ממנה. אמנם נאמר בו כי "לאחר מותו של תיאודוסיוס הלך והעמיק הקרע שנפער בין החלק המזרחי של האימפריה הרומית לבין חלקה המערבי", אך למרבה הפלא אין קרע זה נזכר קודם לכן אלא לגבי הכתרתו של קרל הגדול, כארבע מאות שנה מאוחר יותר (עמ' 16), ואין הקורא יכול להבין מן הכתוב כאן מתי ומדוע נפער קרע זה. כמו כן נאמר כי לאחר מותו של תיאודוסיוס הראשון "לא קם קיסר שהיה בכוחו לשלוט בכל שטחי האימפריה", אך ספק אם יש בקביעה זו כדי להסביר את גורלם השונה של שני חלקי האימפריה במאה החמישית. כאן גם המקום לציין כי גם לפני שנת 395 מעטים היו הקיסרים אשר משלו לבדם באימפריה כולה.

המבוא מתעלם גם מההיסטוריה הדתית של המאה החמישית. מדובר בראש ובראשונה בועידת כלקדון (451), אשר הביאה לקרע שלא אוחה עד היום. די אם נזכיר כי החלטותיה הציבו בפני שליטיה של האימפריה במשך תקופה של כמאתיים שנה דילמה קשה ביותר: היה עליהם לבחור בין התנגדות להחלטותיה של ועידה זו, במחיר קרע עם חלק ניכר מנתיניהם באזורים כגון אסיה הקטנה, הבלקן וקונסטנטינופול, וכמו כן עם האפיפיור והנוצרים אשר במערב, לבין תמיכה בהחלטות אלה, במחיר קרע עם נתינים אחרים באזורים חשובים ביותר כגון מצרים וסוריה. חוקרים רבים רואים בקרע שהחל בועידת כלקדון ביטוי למגמות בדלנות ולאומיות במצרים ובסוריה, וחלקם אף תולים בכך את הצלחתם של הערבים להשתלט על ארצות

אלה במאה השביעית.¹³⁸ מכאן יוצא כי ועידת כלקדון היא מאורע חשוב מאין כמוהו, ולא בכדי קבע אלן קמרון, מגדולי החוקרים של האימפריה הרומית המאוחרת בימינו, כי "תוצאתה של ועידת כלקדון היתה ההחלטה הפוליטית מרחיקת-הלכת ביותר שנתקבלה באימפריה הרומית מאז ייסודה של קונסטנטינופול."¹³⁹

ב. מבוא חדש המבוסס על מצב מחקר ישן

שתי הדוגמאות שיוכחו להלן יוכיחו כי גם מצב המחקר שהמבוא מבוסס עליו מיושן עד מאוד. נתחיל בציטוט קטע המופיע בעמ' 16-17:

בתקופת קונסטנטינוס הגדול גובש המבנה הפוליטי והמינהלי של האימפריה. המינהל הרופף של האימפריה הוחלף במבנה ריכוזי ונוקשה; נעשתה הפרדה קפדנית בין המערכת האזרחית למערכת הצבאית; ערים רבות איבדו את עצמאותן ונעשו יחידות מינהל לצורכי גביית מסים.

ראשית כל, עצם הניסיון לייחס לתקופת שלטונו של קונסטנטינוס, ולה בלבד, את המרתו של "מינהל רופף" ב"מבנה ריכוזי ונוקשה" הוא שגוי. מדובר בתהליך ממושך שהחל עוד בימי שלטונו של דיוקלטיאנוס (284-305), ואולי עוד קודם לכן. כאן גם מן הראוי לציין כי יש היסטוריונים המחשיבים את דיוקלטיאנוס כקיסר הביזנטי הראשון, הגם שלא היה נוצרי ולא ישב בקונסטנטינופול, שטרם

¹³⁸ לדיון מפורט בסוגיה זו ראה: A. H. M. Jones, "Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?", *Journal of Theological Studies*, New Series 10 (1959), pp. 280-298; E. Wipszycka, "Le nationalisme a-t-il existé dans l'Égypte byzantine?", *Journal of Juristic Papyrology* 22 (1992), pp. 83-128.

¹³⁹ A. D. E. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976, p. 291: "The outcome of the council of Chalcedon was the most far-reaching political decision taken in the Roman empire since the foundation of Constantinople."

נוסדה.¹⁴⁰ נוסף ונאמר כי ספר פרי עטו של טימותי דייויד בארנס, מגדולי החוקרים של האימפריה הרומית בימינו, נושא את הכותרת "האימפריה החדשה של דיוקלטיאנוס וקונסטנטינוס."¹⁴¹ שנית, ניתן לפקפק בקביעה כי "נעשתה הפרדה קפדנית בין המערכת הצבאית למערכת האזרחית". הפרדה אכן היתה, אך היא לא היתה קפדנית. כך, למשל, במספר פרובינציות הופקדה סמכות השלטון האזרחית, שעיקרה בתחום המיסוי והשיפוט, וסמכות הפיקוד הצבאית בידיו של בעל תפקיד אחד ויחיד.¹⁴² שלישית, תמוהה ביותר הקביעה כי "ערים רבות איבדו את עצמאותן." המילה "עצמאות" אינה במקומה, שכן אין מדובר בערים שהיו מדינות עצמאיות עד אז. בהתאם לכך, אין המחקר דן בעצמאותן של הערים, אלא במידת הממשל העצמי שהיתה מנת חלקן.

הדעה הגורסת כי ערי האימפריה הרומית המאוחרת איבדו כל שריד לממשל עצמי, וכי הפכו ליחידות מינהל של המדינה ותו לא, היתה שלטת במחקר בסוף המאה התשע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים.¹⁴³ משנות החמישים של המאה העשרים ואילך גרסו היסטוריונים רבים כי אין לדבר על תהליך גורף וחד-סיטרי, וכי ממשל עצמי ברמה זו או אחרת הוסיף לאפיין את חיי העיר גם לאחר המאה הרביעית לספירה.¹⁴⁴ למרבה הצער, חידושים אלה, שחלקם כבר בני עשרות שנים, לא נלקחו בחשבון בעת כתיבתו של המבוא

¹⁴⁰ על כך ראה, למשל, M. I. Finley, *Aspects of Antiquity*, London 1968, p. 149;

W. Treadgold, "Observations on Finishing a General History of Byzantium", in *Aetos. Studies in Honour of Cyril Mango*, Leipzig 1998, p. 343.

T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass.¹⁴¹

.1982

J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen* ראה על כך ¹⁴²

Themenordnung, Munich 1959, p. 59-62; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* (284-602), Oxford 1964, p. 608 and n. 2.

F. Lot, *The End of the Ancient World and the Beginnings of the* ראה למשל, ¹⁴³

Middle Ages, New York 1961, pp. 120-127.

M. Whitton, "Ruling the Late מאמרו של ¹⁴⁴

Roman and Early Byzantine City. A Continuous History", *Past and Present* 33 (1990), pp. 1-29.

שלפנינו. יתרה מזו, גם מצב המחקר המיושן אינו מוצג במדויק בקטע המצוטט לעיל, שכן נאמר בו כי "ערים רבות [זאת אומרת, לא כולן] איבדו את עצמאותן". האם נסיק מכך כי נוצרו שתי קטגוריות של ערים? לא כך גרסו החוקרים אשר טענו כי ממשלן העצמי של הערים נעלם בתקופת האימפריה המאוחרת, ולא כך גורסים היסטוריונים בני ימינו החולקים עליהם. מבחינת הסטאטוס הפורמלי של הערים השונות ניתן לדבר דווקא על היעלמות ההבדלים שהיו קיימים באימפריה הרומית המוקדמת בין ערים מקטגוריות שונות (כגון *civitates foederatae*, *civitates stipendiariae*, *coloniae*). התוצאה היתה האחדה, שזמנה סוף המאה השלישית, לכל המאוחר.¹⁴⁵ לערים היה תפקיד חשוב בגביית המסים עוד בתקופת האימפריה המוקדמת, אך אין די בכך כדי לבסס את הטענה כי הן הפכו ליחידות מינהל גרידא. כאן גם המקום להבהיר כי עיר אשר נשלל ממנה המעמד המוניציפאלי לא הוכפפה ליחידת מינהל אימפריאלית, אלא סופחה לעיר סמוכה והפכה לחלק ממנה באופן פורמאלי.

נעבור עתה לתקופתו של הקיסר הראקליוס (641-610). במבוא (עמ' 22) נכתבו עליו דברים אלה:

לנוכח התערערות המצב הביטחוני בשל כיבוש סוריה, ארץ ישראל ומצרים בידי הפרסים ובשל כרסום גבולות האימפריה בידי עמים חדשים שבאו מאסיה, החליט הרקליוס לבנות מחדש את המערכת הצבאית והמינהלית. במערכת שהקים, הידועה בשם 'מערכת התמות', הורכבו גדודי חיילים אזוריים מן האיכרים החופשיים שגרו באותו אזור (*thema*), והם הופקדו על הגנתו. התמות, שהיו בעצם מחוזות צבאיים שמצביא (*strategos*) בעל סמכויות צבאיות ואזרחיות שלט בהם, נעשו היחידות הבסיסיות של המינהל האימפריאלי.

¹⁴⁵ על כך ראה C. Lepelley, "Vers la fin du "privilège de liberté": l'amoinissement de l'autonomie des cités à l'aube du Bas-Empire", in *Splendidissima Civitas*, Paris 1997, pp. 207-220.

מאז סוף המאה התשע-עשרה ועד ימינו זכתה מערכת התמות להתעניינות רבה מצד חוקרי ההיסטוריה הצבאית של האימפריה הביזנטית. ייחוסה של מערכת התמות להראקליוס, המוצג בקטע המצוטט כעובדה, היה בעבר מקובל על מרבית ההיסטוריונים שעסקו בכך,¹⁴⁶ אך אין הדבר נכון לגבי מחקרים שהופיעו מאז שנות החמישים של המאה העשרים. יש המיחסים את הקמתן של התמות הראשונות ליורשיו של הראקליוס, ויש המאחרים את הקמתן למאה השמינית; יש המדברים על רפורמה שארכה מאות שנים, ואף יש הרואים במערכת התמות מיתוס היסטוריוגרפי. בספר לימוד קשה להביא בפני הקורא את המילה האחרונה בכל דבר וענין – וללא ספק המילה האחרונה בנושא התמות טרם נאמרה – אך אין לקבל התעלמות מוחלטת מביבליוגרפיה נרחבת של עשרות שנות מחקר.¹⁴⁷ די אם נזכיר כי המבוא (עמ' 15, הערה 2) מפנה את הקורא לספרו של ההיסטוריון האמריקאי וורן טריידגולד, אשר הופיע בשנת 1997. חוקר זה עסק בעצמו בהיסטוריה הצבאית של ביזנטיון, ובכלל זה בסוגית מערכת התמות, ומסקנותיו שונות מאלה המובאות בקטע המצוטט לעיל.¹⁴⁸ מכאן יוצא כי גישה למחקר חדש יותר היתה בהישג ידה של מחברת המבוא.

כאילו לא די בחסרונות שהוצגו עד עתה, לוקה פרק המבוא, וכן יתר חלקיה של מחצית היחידה שלפנינו, בפגמים נוספים מסוגים שונים.

¹⁴⁶ כך, למשל, גורס מנגו במאמר המובא בתרגום בספר הלימוד שלפנינו (עמ' 59).
 ראה גם, G. Ostrogorsky, *A History of the Byzantine State*, trans. J. Hussey, 2nd edition, Oxford 1968, pp. 95-98.

¹⁴⁷ לסקירה של המחקר בנושא ראה J. F. Haldon, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), pp. 1-67.

¹⁴⁸ W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, pp. 314-322.

ג. טעויות במבוא

1. בעמ' 19 נאמר כי "עם מותו ירשו את קונסטנטינוס שלושת בניו, והבכור, קונסטנטינוס השני, נעשה בסופו של דבר שליט יחיד...".¹⁴⁹ קונסטנטינוס השני (337-361) נולד בשבעה באוגוסט 317.¹⁴⁹ למרבה הפלא, נולד אחיו, קונסטנטינוס השני (337-340), בחודש פברואר של אותה שנה.¹⁵⁰ מן הסתם לא נולדו לאותה אם, וניתן לשער כי בניגוד לקונסטנטינוס השני, בנה של פאוסטה (רעייתו של קונסטנטינוס הגדול), היה קונסטנטינוס השני בן בלתי חוקי לאביו. נוסף ונאמר כי אף לא אחד מהם היה בנו הבכור של קונסטנטינוס הראשון: בכורו נקרא קריספוס והוא הוצא להורג בשנת 326.
2. באותו עמוד מוקדשת פסקה שלמה לשלטונו של הקיסר תיאודוסיוס הראשון, וכך נאמר בה:

אחרון הקיסרים המצביאים של ביזנטיון המוקדמת והאחרון ששלט באימפריה לא מחולקת היה הקיסר תיאודוסיוס הראשון (379-395). הוא חילץ את האימפריה מן המצב העגום שנוצר לאחר תבוסתו ומותו של הקיסר ולנס בקרב נגד הגותים בהדריאנופוליס בשנת 378. תיאודוסיוס היה אוטוקרט ושלט ביד חזקה. באמצעות משא ומתן וערנות צבאית הוא הצליח להרגיע את הברברים. בניסיונותיו להביא לידי אחדות דתית באימפריה הוא כינס ועידת כנסייה בקונסטנטינופוליס בשנת 381, וזו השוותה את מעמדה של כנסיית קונסטנטינופוליס למעמדה של כנסיית רומא ושבה וגינתה את האריאניות. ואולם גם לאחר מכן הוסיפה האריאניות לשמור על כוחה, בעיקר בקרב הגרמאנים. בשנת 394 דוכא המרד הפגני האחרון ברומא, ובשנת 395 העלה תיאודוסיוס את הנצרות בנוסח ניקיאה למעמד הדת הרשמית של האימפריה.

¹⁴⁹ על כך ראה A. H. M. Jones (et alii), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I, Cambridge 1971, s.v. Constantius 8, p. 226.
¹⁵⁰ על כך ראה Jones (et alii), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I, s.v. Constantinus 13, p. 223.

בפיסקה זו נפלו טעויות לא מעטות. בראשיתה נקבע כי תיאודוסיוס היה אחרון הקיסרים-המצביאים של ביזנטיון המוקדמת. האמנם? רוב הקיסרים אשר משלו באימפריה זו במאות החמישית והששית אכן העדיפו שלא לצאת לשדה הקרב, ותופעה זו אף עוררה את סקרנותם של היסטוריונים אחדים שניסו לפרשה.¹⁵¹ יחד עם זאת, שינוי של ממש חל לקראת סופה של המאה הששית, הנכללת בתקופה הקדומה בתולדותיה של ביזנטיון, לפי המבוא שלפנינו (עמ' 15-16): קיסרים כגון טיבריוס השני (578-582), יורשו מאוריקוס (602-582) וגם הראקליוס, שכבר נזכר לעיל, הנהיגו את צבאותיהם במערכה.

3. בהמשך הפיסקה נאמר כי ועידת קונסטנטינופוליס (381) השוותה את מעמדה של הכנסייה של עיר זו למעמד הכנסייה של העיר רומא. האמנם? הקאנון (תקנה כנסייתית) השלישי של ועידה זו מעניק לבישוף קונסטנטינופול את המקום השני בהירארכיה, לאחר בישוף רומא, וזאת משום שקונסטנטינופול היא רומא החדשה.¹⁵² קאנון זה מעניק לקונסטנטינופול מעמד כנסייתי בכיר מזה של אלכסנדריה (עד אז במקום השני, מיד לאחר רומא) ואנטיוכיה (עד אז במקום השלישי), אך השוואת מעמד עם הכנסייה של רומא אין כאן.

4. בסוף הפיסקה נאמר כי "בשנת 395 העלה תיאודוסיוס את הנצרות בנוסח ניקיאה למעמד הדת הרשמית של האימפריה." תיאודוסיוס הראשון אכן הטיל את כל כובד משקלו לטובת הזרם המקבל את החלטותיה של ועידת ניקיאה (325), אך הוא עשה זאת זמן רב לפני שנת 395; כבר בשנת 380, בעת שהותו בתסאלוניקה, הוא פרסם צו ברוח זו.¹⁵³ צו זה, המופנה אל העם אשר בעיר קונסטנטינופול, קובע כי את העמים הנתונים לשלטונו של תיאודוסיוס מחייבת הדת שהשליח פטרוס מסר לרומאים (זאת אומרת, לנוצרים שבעיר רומא), וזו גם דתם של דמאסוס, בישוף רומא

¹⁵¹ על כך ראה דבריהם של H.- G. Beck, *Senat und Volk von Konstantinopel*, Munich 1966, pp. 18-22; G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, pp. 103-104.

¹⁵² *Patrologia Graeca*, vol. 137, coll. 321-322.

¹⁵³ *Codex Theodosianus* XVI, 1, 2.

(366-384) ושל פטרוס (השני), בישוף אלכסנדריה (373-380). במלים אחרות, הנצרות בנוסח ניקיאה. מכל זאת יוצא שתיאודוסיוס הראשון לא המתין עד שנת 395, שנת מותו (כבר בשבעה עשר בינואר), בטרם יעגן בצו את תמיכתו בהחלטותיה של ועידת ניקיאה. אין זה הבדל של מה בכך, שכן הצו ניתן קודם לוועידת הכנסייה בקונסטנטינופול (381), אשר העניקה תוקף מחודש לוועידת ניקיאה, ולא לאחר מכן.

5. על הקיסר הראקליוס נאמר (עמ' 22) כי היה הנציב הביזנטי בקרתגו טרם עלייתו לשלטון. אכן היה בקרתגו נציב בשם זה, אך הוא היה אביו של הקיסר ולא הקיסר עצמו.¹⁵⁴

ד. חידושים והמצאות בהערות ההבהרה לתרגומי מאמריהם של ניקול ומנגו

1. במאמרו מזכיר ניקול את ההיסטוריון אגתיאס (Agathias), ובהערות ההבהרה (עמ' 30, הערה 2) שנוספה לתרגום העברי נאמרו עליו דברים אלה: "אגתיאס היה היסטוריון ומלומד ביזנטי; הוא נולד בשנת 536 ומת בשנת 582 או 594. עסק במשפט, ובכתיבת שירה, ספרות והיסטוריה."

לתאריכים הנזכרים בהערה אין יסוד. יש להקדים ולאמר כי אין איש יודע מתי נולד אגתיאס ומתי הלך לעולמו, וכי השערות החוקרים מסתמכות על רמזים מתוך יצירתו שלו. ידוע כי בשנת 551 למד באלכסנדריה שבמצרים, וניתן לשער כי היה אז כבן עשרים שנה לכל הפחות. אם אכן כך היה, ניתן להניח כי נולד בשנת 530 לערך. באשר למותו, ברור כי הדבר אירע לאחר מותו של כוסרו מלך פרס, בשנת 579, שכן מאורע זה נזכר ביצירתו, אך לפני מותו של הקיסר טיבריוס ועלייתו לשלטון של הקיסר מאוריקיוס, באוגוסט 582, שכן אין הוא מזכיר מאורעות אלה בחיבורו.¹⁵⁵

¹⁵⁴ על נציב זה ראה J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III, Cambridge 1992, s.v. Heraclius 3, pp. 584-586.

¹⁵⁵ על המעט הידוע על חייו של היסטוריון זה ראה A. M. Cameron, *Agathias*, Oxford 1970, pp. 1-11.

2. במאמרו מזכיר מנגו את המשורר גיאורגיוס איש פיסידיה, ובהערת הבהרה (עמ' 48, הערה 6) שנוספה למאמר בתרגומו העברי נאמרו דברים אלה: "גיאורגיוס פיסידס (Pisides) משורר ביזנטי שחי בקונסטנטינופוליס במחצית הראשונה של המאה ה-7 והיה מקורב לקיסר הרקליוס. ידועים כ-5,000 שירים שכתב בנושאי תיאולוגיה, מוסר והיסטוריה."

המספר 5,000 מוגזם ביותר, שכן גיאורגיוס איש פיסידיה חיבר יצירה אחת בפרוזה, 115 מכתמים (epigrammata) על נושאים שונים, שש יצירות על מאורעות זמנו וארבע או חמש יצירות בנושאי תיאולוגיה ומוסר. שתי יצירות נוספות, לפחות, אבדו.¹⁵⁶ ארוכה הדרך עד למספר הנקוב בהערה.

ה. טעויות בלוח התאריכים

1. לפי לוח התאריכים (עמ' 64), ועידת הכנסייה השלישית התכנסה באפסוס בשנת 431, והדבר נכון, לכל הדעות. לפי ההמשך, לעומת זאת, ועידת הכנסייה השלישית התכנסה בכלקדון בשנת 451, ולכל הדעות אין הדבר נכון. הרי ועידת כלקדון היא ועידת הכנסייה הרביעית.

2. לפי לוח התאריכים, שנת 529 היא שנת עריכתו של הקודקס היוסטיניאני, ואין הדבר נכון. עריכתו של קודקס זה החלה בשנת 528, בהתאם לצו מה-13 בפברואר של אותה שנה. בשנת 529, לפי צו מה-7 באפריל, הפך קודקס זה לתקף. יש לציין כי שנים ספורות לאחר מכן, בשנת 534, הופיעה מהדורה שניה של הקודקס היוסטיניאני, ודווקא זו המהדורה ששרדה עד ימינו. בלוח התאריכים שלפנינו לא נאמר דבר על מהדורה זו.

3. לשנים 887-893 (עמ' 65) מתוארך קובץ החוקים המכונה כאן "הבסיליקה של לאו השישי". ככל הנראה, קובץ חוקים זה נערך בימי שלטונו (886-912), אך אין כל תימוכין לסברה, המופיעה בלוח התאריכים כעובדה, כי הדבר קרה בשנים 887-893. אגב, במקורות

¹⁵⁶ על יצירותיו ראה Giorgio di Pisidia, *Poemi*, vol. I, ed. trans. A. Pertusi, Ettal, 1960, pp. 15-31.

המשפט וגם בספרות המחקר חיבור זה קרוי "הבסיליקה", או "הבסיליקה בששים ספרים", ולא "הבסיליקה של לאו השישי".

4. לגבי שנת 945 נכתבו דברים אלה: "עלייתו לשלטון של קונסטנטינוס השביעי פורפירוגניטוס, תחילת ה"רנסנס המקדוני". ראשית, יש להדגיש כי קונסטנטינוס השביעי היה לקיסר עוד בהיותו קטין. אך גם אם נתעלם מפרק הזמן הראשון של שלטונו (913-919), ומשיתופו הסמלי בשלטון בימיו של חמיו, רומאנוס הראשון

(919-944), אין לציין את ראשית שלטונו כקיסר בכיר בשנת 945 אלא בשנת 944. שנית, המונח "רנסנס מקדוני" מיושן ומטעה, שכן רנסנס תרבותי החל עוד לפני עלייתה לשלטון של שושלת זו,¹⁵⁷ בשנת 867. בכלל, תמוה עד מאוד הניסיון לתארך את ראשיתו של רנסנס כלשהו לשנה מסוימת.

5. לגבי שנת 976 נכתבו דברים אלה: "עלייתו לשלטון של בסילאוס (צ"ל "בסיליוס", ועל כך ראה להלן) השני, אחרון הקיסרים המקדונים".

הנאמר כאן מתעלם כליל מקיומו של קונסטנטינוס השמיני (976-1028), אחיו של בסיליוס השני (976-1025) ועמיתו לשלטון.

ו. שגיאות והמצאות בכתיב ובתעתיק

1. המלה "בסילאוס" (Basileus), שפירושה ביוונית "מלך", ובהרחבה "קיסר", מופיעה כמה פעמים. רק במקום אחד (עמ' 15, הערה 1) היא משמשת במשמעות הנכונה. בשאר המקומות (עמ' 26, ופעמים בלוח התאריכים, עמ' 65), מדובר בשני קיסרים ששם הפרטי היה בסיליוס (Basilius, ברוסית "וסילי", באנגלית Basil), ולא בסילאוס. מכאן יוצא ששם פרטי הוחלף בעקביות במלה שהוא גזור ממנה.

¹⁵⁷ על כך ראה דבריו של מנגו במאמר המובא בתרגום בספר הלימוד שלפנינו (עמ' 55): "בתחילת המאה ה-9, ובייחוד בזמן שלטונו של הקיסר האימפריאליסטי האחרון תיאופילוס..., אנו מבחינים בעלייה תרבותית ברורה באימפריה הביזנטית".

2. במבוא (עמ' 25) נזכרת הקיסרית אירנה (Eirene; מילה יוונית שפירושה "שלום"), אשר משלה באימפריה בשנים 797-802. משום מה, שמה מופיע בלועזית כ-Irenea. למיטב ידיעתי, צורה זו אינה קיימת לא ביוונית, לא בלאטינית, ולא בשפות מודרניות.
3. בתרגום מאמרו של מנגו (עמ' 52) מופיע קטע מקור ובו נזכר "הבישוף הנקלה של ניקוליה", ולמען הסר ספק, מופיע השם בתעתיק לועזי בצורה Nicolia. במקור האנגלי (p. 48), לעומת זאת, נזכרת העיר בשמה הנכון – Nacolia.
4. בתרגום מאמרו של מנגו (עמ' 52; ראה גם הערה 9) נזכר נזיר בשם תיאודורוס סטודיוס. במקור האנגלי (p. 48), לעומת זאת, הוא קרוי St. Theodore the Studite. אין זה הברדל של מה בכך. סטודיוס הוא שמו של אדם רם מעלה שחי במאה החמישית, ואף היה קונסול בשנת 454. הוא יסד בקונסטנטינופול כנסיה על שם יוחנן המטביל וכן מנזר. לימים הפך שמו של המיסד לשמו של המנזר, והצורה Stoudites (ביחיד) ו-Stouditai (ברבים) באה לציין את נזיריו. לפיכך היה על המתרגמת לכנותו "תיאודורוס סטודיטס", "תאודורוס איש סטודיוס" או "תאודורוס מסטודיוס" (כך בהסבר לתמונה מס' 12 שבעמוד 57), אך לא "תיאודורוס סטודיוס".
5. במקום אחר בתרגום מאמרו של מנגו (עמ' 57) נזכר נזיר בשם "גרגוריוס דקפוליטוס הקדוש", ובלועזית, בסוגריים, Gregorius Decapolitus. במקור האנגלי (p. 52), לעומת זאת, נזכר האיש כ-St. Gregory the Decapolite. נזיר זה נקרא כך משום שמוצאו מן ה-Dekapolis שבאזור איסאוריה. שמו ביוונית הוא Gregorios Dekapolites, ובלאטינית Gregorius Decapolita. ככל הנראה, הצורה Decapolitus נוצרה במיוחד עבור הקורא העברי.

ז. ניסוחים מטעים ובלתי ברורים (במבוא)

1. בראשיתו של המבוא (עמ' 15) נאמרים הדברים הבאים: "הביזנטים" ו'האימפריה הביזנטית' הם מונחים המשמשים היסטוריונים מאז תקופת הרנסאנס, אך אנשי האימפריה המזרחית לא כינו את עצמם ביזנטים, אלא 'רומאים' (ביוונית Rhomaioi או Rhomaios, בלטינית Romani) או נוצרים."

בעיקרו של דבר, דברים אלה נכונים, אך קורא שאינו יודע יוונית עשוי לסבור, לתומו, כי לפניו שני מונחים יווניים שונים, ואין זה כך: המונח הראשון, Rhomaioi, אינו אלה צורת הרבים של המונח השני, Rhomaios.

2. על קונסטנטינופול, עיר הבירה של האימפריה, נאמרים הדברים האלה (עמ' 17): "העיר היתה מרכז מסחרי ותעשייתי, ובשיא גדולתה, בתקופת יוסטיניאנוס, היו בה כ-500,000 תושבים והיא כלכלה כמיליון איש." נשאלת השאלה: מי היו האנשים שהעיר כלכלה מבלי שנמנו עם תושביה?

3. בעמוד 25 מיוחסת לקיסר לאון השלישי (741-717) "רפורמה שעדכנה את מערך החוק הביזנטי (אקלוגה; Ecloga)".

הצירוף "מערך החוק הביזנטי" אינו ברור: האם מדובר במערכת המשפט (בתי-דין, שופטים וכו'), או שמא בחוק הכתוב? ואולי בשניהם גם יחד? על כל פנים, ברור כי לקיסר לאון השלישי מיוחסת כאן רפורמה בתחום המשפט. בסוגרים נזכרת, ללא פרטים כל שהם, האקלוגה. מן הראוי היה להוסיף כי זהו חיבור משפטי שפירסם קיסר זה, ככל הנראה בשנת 741. כאן המקום לשאול: האם הביאה האקלוגה לשינוי כלשהו בתחום המשפט? בספר הלימוד שלפנינו מוצג הדבר כעובדה שאין עליה עוררין, ואין זה כך. די אם נזכיר כי המלומד ההולנדי הרמאן יאן סכלטמה (1906-1981), גדול חוקרי המשפט הביזנטי במאה העשרים, טען בזמנו כי האקלוגה אינה אלה תקציר של החוק התקף בזמן פרסומה, וכי אין היא קובעת דבר או מחדשת דבר.¹⁵⁸

¹⁵⁸ H. J. Scheltema, "Die Rechtsquellen", in Idem, *An den Wurzeln der mittelalterlichen Gesellschaft*, II. *Das Oströmische Reich*, Oslo 1958, p. 125: "Die Ecloga ist nur eine Übersicht über das um 740 geltende Recht; sie bestimmt nichts und erneuert nichts."

ח. כמה דוגמאות לתרגום לקוי מאנגלית לעברית במאמרו של דונלד ניקול

1. בתרגום מאמרו של ניקול (עמ' 28-29) נכתב כי "דווקא אופיו (של יוסטיניאנוס) עוות לנצח בעטו המורעל של ההיסטוריון היווני בן תקופתו, פרוקופיוס (Procopius) מקיסריה." במקור (p. 17), לעומת זאת, נזכר פרוקופיוס כ-"the great Greek historian of the age".
הושמטה המילה great?

2. במקום אחר בתרגום המאמר (עמ' 30-31) נאמר כי "מפתח לתאר את יוסטיניאנוס כגאון אסטרטגי המנהיג מבצעי כיבוש מתוכננים היטב ממקום מושבו בעיר הבירה." במקור (p. 20), לעומת זאת, נכתבו דברים שונים במקצת: It is tempting to picture Justinian as the master-mind directing a well-planned campaign of reconquest from his headquarters in Constantinople. מכאן יוצא כי ניקול לא השתמש כלל בשם התואר "אסטרטגי", הנפוץ עד מאוד במקומותינו. יתרה מזו, ניקול לא אמר "כיבוש" (conquest), אלא "כיבוש מחדש" (reconquest), ואין זה הברדל של מה בכך.

3. במקום אחר (עמ' 35) מזכיר ניקול את המשורר פאולוס סילנטיאריוס (Paulus Silentiarius, ובאנגלית, Paul the Silentary). בתרגום שלפנינו תורגם כינויו במילה "שתקן", העשויה להזכיר לקורא העברי את מנזר השתקנים. אין לכך כל בסיס. משורר זה נשא בתאר – אך לא בהכרח בתפקיד – הקרוי בלאטינית silentarius. על הנושאים בתפקיד זה הוטל לשמור על הסדר בארמון, בנוכחות הקיסר. במלים אחרות, תפקידם היה להשתק, לא לשתוק.¹⁵⁹

4. על כיבושה מחדש של צפון אפריקה אומר התרגום שלפנינו (עמ' 31): "המסע זכה לברכתו של פטריארך קונסטנטינופוליס, שהרי זו היתה מלחמת קודש צודקת לשחרורה של פרובינקיה רומית מידי עריצים זרים, שהיו, בנוסף, גם מינים." המקור האנגלי (p. 20) שונה במקצת: It was blessed by the Patriarch of Constantinople, for this was a just and holy war to liberate a Roman province from the

¹⁵⁹ על בעלי תפקיד אלה ראה, A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire (284-602)*, Oxford 1964, pp. 571-572.

oppression of an alien tyrant who was also, and this was worse, a heretic. כיצד הפכה המילה tyrant, בלשון יחיד, לעריצים, בלשון רבים? ברי מן ההקשר כי המחבר התכוון בדבריו אלה למלך הוונדלים, גלימר (530-534), ודומה כי המתרגמת לא ירדה לסוף דעתו.

5. בהמשך תרגום מאמרו של ניקול (עמ' 34) נאמר כי "הרוויזיה החוקית שעשה (יוסטיניאנוס) האריכה ימים הרבה יותר מהישגיו הצבאיים." נשאלת השאלה: מהי רוויזיה חוקית? למיטב הבנתו של הכותב, מדובר ברוויזיה שאין בה משום עבירה על החוק. במקור (p. 24), לעומת זאת, נכתבו דברים שונים במקצת: But his codification of the law was a more lasting memorial than all his military conquests. מדובר, אם כן, בקודיפיקציה של החוק. עדיף היה להעתיק לעברית את המילה הלועזית קודיפיקציה, ולהימנע משימוש במילה לועזית אחרת, שאינה כלל וכלל במקומה.

ט. כמה טעויות בהסבר קצר לאיור בכתב יד

במה יתנחם הקורא המאוכזב? בשלושה עשר תצלומים של יצירות ואמנות המלווים את המבוא ואת תרגומי מאמריהם של ניקול ומנגו. גם כאן אין השמחה שלמה. התצלום האחרון (עמ' 60) לקוח מתוך כתב יד ולגביו נכתבו דברים אלה (עמ' 61): "תיאופילוס הקדוש (משמאל) והח'ליף המוסלמי אל-מאמון, מיניאטורה מכתב יד Scylitzes Madrid המאה ה-9. (Madrid, Bibliotheca Nacional)" עדיף היה לנסח דברים אלה באופן ברור יותר. מדובר בכתב יד של חיבורו של ההיסטוריון יוחנן סקיליצס המצוי בספריה הלאומית במדריד, וכאן המקום להעיר כי הכתיב הנהוג בספרדית הוא Biblioteca ולא Bibliotheca. עיקר חשיבותו של כתב יד זה היא במאות האיורים הכלולים בו, חלקם בסגנון ביזנטי, חלקם בסגנון מערבי, ולא בכדי הוא זכה להתענינות רבה מצידם של חוקרי האומנות.¹⁶⁰ מדברי ההסבר עשוי הקורא להסיק כי כתב היד הוא מן

¹⁶⁰ למחקר המפורט ביותר, ראה A. Grabar, M. Manoussacas, *L'illustration du* *manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venice 1979

המאה התשיעית,¹⁶¹ ואין זה כך. חיבורו של סקיליצס, אשר נכתב בשנות השבעים של המאה האחת עשרה, עוסק בתולדות ביזנטיון בשנים 811-1057. כתב היד עצמו אינו מתוארך. בעבר סברו המומחים כי הוא מן המאה השלוש עשרה, אך כיום מקובלת הדעה כי יש להקדימו למאה השתיים-עשרה.¹⁶² המאה התשיעית אינה אלא תקופתם של השליטים המופיעים באיור, ואלה הם הקיסר תיאופילוס (Θεόφιλος ὁ βασιλεύς) והח'ליף אל-מאמון (ὁ Μαμούμ), לפי הכיתוב המלווה את האיור בכתב היד.¹⁶³ בדברי ההסבר לאיור בספר הלימוד שלפנינו נזכר תיאופילוס כקדוש. אין לכך ביסוס, ואין זו טעות של מה בכך. מעטים הקיסרים (או הקיסריות) שזכו לפולחן קדושים,¹⁶⁴ אך תיאופילוס (829-842) אינו אחד מהם. אין פלא בדבר, שכן הוא היה איקונוקלסט (מילולית "מנתץ צלמים") אשר דיכא את החולקים עליו בענין זה. זמן קצר לאחר מותו, בשנת 843, בוטלה מדיניותו האיקונוקלסטית על-ידי אשתו, הקיסרית תאודורה, והפטריארך מתודיוס (843-847). זמן מה לאחר מכן נוצרה אגדה על המחילה שקיבל בעולם הבא על חטאיו, אך לא היה די בכך כדי להופכו לקדוש בעיני הכנסייה האורתודוקסית, הדוגלת בפולחן הצלמים גם בימינו.

סיכום

די בדוגמאות שהובאו לעיל כדי להראות כי מחציתה של היחידה העוסקת בתולדותיה של ביזנטיון אינה עונה על הנדרש מספר לימוד

¹⁶¹ בדברי הסבר לתצלומים אחרים התארוך מתייחס לזמנה של יצירת האומנות ולא לדמויות המתוארות בה. כך, למשל, בתצלומים מס' 7-8 (עמ' 41-40): צלחות הכסף הן מן המאות הששית והשביעית לספירה, ואין הדבר נכון לגבי דוד בן ישי.

¹⁶² N. G. Wilson, "The Madrid Scylitzes", *Scrittura e civiltà* 2 (1978), pp. 209-219;

N. Oikonomidès, "The Costume of the Eparch and the Madrid Skylitzes", *Ἀφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, vol. II, Athens 1992, pp. 422-432.

¹⁶³ על איור זה ראה Grabar, Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès*

.de la Bibliothèque Nationale de Madrid, p. 54, no. 185

¹⁶⁴ על כך ראה G. Dagron, *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*,

trans. J. Birrell, Cambridge 2003, pp. 143-157, 202-204

כלשהו. הכללת תולדותיה של האימפריה הביזנטית בספר לימוד העוסק ברובו בימי הביניים המוקדמים במערב אירופה ראוייה לשבח, אך במקרה שלפנינו הביצוע כושל והתוצאה מאכזבת ביותר. יש לתמוה על עצם העובדה כי הליקויים הרבים שמאמר זה דן בהם נעלמו מעיני ראש הצוות ואף מעיני המומחים אשר קראו את מחציתה של היחידה והעירו את הערותיהם.¹⁶⁵

תלמידי האוניברסיטה הפתוחה ראויים ליותר מכך. על כן עדיף כי ייעזרו בספר *ביזאנטיזם* מאת פיליפ שרארד, אשר הופיע לראשונה בשנת 1965 ותורגם לעברית בשנת 1976 במסגרת הסדרה *התקופות הגדולות בהיסטוריה של תרבויות העולם*,¹⁶⁶ ובספרים העוסקים בתולדות ימי הביניים, כגון *לידתה של ציוויליזציה. אלף שנות אירופה לאטינית* מאת שלמה נאמן (תל-אביב תשל"ה), או *לידתה של אירופה* מאת רוברט לופז, אשר הופיע לראשונה בצרפתית בשנת 1962, ובתרגום עברי, בשנת 1990. מובן מאליו כי ספרים אלה התיישנו מאז הופיעו לראשונה, אך יש להעדיף ספרים טובים, גם אם התיישנו, על פני ספר – או במקרה זה, פרק מבוא – אשר תוכנו התיישן זמן רב לפני כתיבתו.

אבשלום לניאדו, החוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת תל-אביב.

¹⁶⁵ שלושת הקוראים של כרך ד' הם פרופ' יצחק חן, ד"ר יהושע פרנקל וד"ר אריה קופסקי.

¹⁶⁶ המהדורה העברית כוללת נספח על היהודים בקיסרות הביזנטית.

אבשלום לניאדו